

Historical Archaeology in Central Europe, ed. Natascha Mehler
(Rockville: Society for Historical Archeology, 2013) (Society
for Historical Archaeology Serial Publication Nr. 10)

A régészet által vizsgált korszakok felső határa világszerte dinamikusan tolódik napjaink felé. Ez a trend Európa középső régiójában is megfigyelhető, és ebbe az alábbiakban ismertetett kötet megjelenése is beleillik. A kötet 25 tanulmányán át az olvasók (elsősorban az Egyesült Államokban) átfogó áttekintést kaphatnak e földrajzi terület középkor utáni korszakainak régészetéről. A magyar közönség számára már a kötet címe is talányos: vajon mit érthet a jelenleg Ausztriában tanító német szerkesztő Közép-Európán, s mit történeti régészeten? Az első kérdésre a szerkesztő által írt bevezető tanulmány azt a választ adja, hogy a Magyarországon meggyökeresedett, és a kora újkor szempontjai szerint mindenképpen indokolható felosztással szemben a mai Németország, Csehország, Ausztria, Szlovénia, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország területének régészete került csak bele a kötetbe. Így, magyar és lengyel szemmel különösen sajnálatosan, Ukrajna nyugati része, Erdély, illetve Horvátország is kimaradt belőle. A mai országhatárokhöz ragaszkodás ugyan nyilván leegyszerűsítette mind a szerkesztő, mind a feltehetően többségében észak-amerikai és nyugat-európai olvasó feladatát, de nem felel meg sem a politika- és vallástörténeti tényeknek, sem a régióra jellemző építészeti és tárgyi emlékek elterjedésének.

A „történeti régészet” kifejezés szintén többféle asszociációt indíthat el az olvasóban. A szókapcsolat az amerikai kontinensen, Ausztráliában vagy Fekete-Afrikában egyértelműen az európai felfedezések és gyarmatosítás korát jelenti, azonban jelentése Európában korántsem magától értetődő. Nem véletlenül alakultak ki ezekben az országokban a kronológiai megfontolásokat jelző „kora újkori régészet”, „középkor utáni régészet”, „újkori régészet”, „kései korszakok régészete” terminusok. A tanulmánykötet mindenesetre az 1500 utáni korszak régészetét tekinti át. Natascha Mehler részletesen kitér e kérdésre is, s a „történeti régészet” kifejezést azzal az érveléssel védi meg, hogy e régióban a késő középkor és kora újkor századaiban nő meg annyira az írott forrásanyag, hogy annak fel-

használása a korábbi korszakok régészetétől eltérő metodikát igényel. A tanulmányok témáinak nem volt felső időhatára, ezért az alábbiakban a 18. századnál későbbi korszakok régészeti kutatásával foglalkozó írásokra csak röviden utalok.

Az összefoglaló bevezető tanulmányt a fenti, szűk értelemben vett közép-európai országok szerint felosztott írások követik a történeti régészet aktuális helyzetéről (*I. Development, Current Research, and Perspectives*). E tanulmányok országonként áttekintik a középkor utáni korszakok régészetének kialakulását, jelenlegi helyzetét és főbb eredményeit.

Rainer Schreg elméleti kérdésekkel is foglalkozó tanulmányában különösen figyelemre méltó a régészeti és írott források viszonyát taglaló rész. A szerző bemutatja, hogy korábban az időtengely mentén e forrásokat egymás kiegészítőinek tekintették: jellemzően a késő középkortól az írott történelem szövegeinek egyre elhanyagolhatóbb kiegészítőjeként gondoltak a régészetre. Manapság azonban terjedőben van a szövegek és a valós fizikai maradványok együttes, egymásra ható értelmezési módja, mely a régészeti források szerepét nem látja csökkenni az írott forrásokban gazdag korokban sem. A német, cseh, szlovén, lengyel, szlovák és magyar szerzők tanulmányaiból kiviláglik, hogy e fiatal tudományterület szinte mindenütt hasonló problémákkal szembesül. Örömmel állapítható meg, hogy Magyarország a kutatásokban egyáltalán nincs lemaradva. Több téren úttörő szerepet is játszhatna, a mélyen gyökerező hagyományok előnyét azonban részben a speciális régészeti környezet (oszmán emlékek), részben nyelvi okok (kevés külföldiek számára is hozzáférhető publikáció), részben az elméleti kérdések taglalásának hiánya rontja le.

A kötet második részében részkérdésekre koncentráló tanulmányokat olvashatunk (*II. Religion, Conflict, and Death*). Német, sziléziai és svájci kora újkori kivégzőhelyek régészeti kutatását mutatja be Jost Auler. A lelőhelyeken a kivégzőeszközök alapozásai mellett az igazságszolgáltatás áldozatainak maradványai is rendszerint feltárhatók. Az összefoglalás a kora újkor változatos büntetés-végrehajtási módszereinek részletezésével borzolja az olvasó kedélyét.

Susi Ulrich-Bochsler és Christine Cooper a feltárt temetőrészletek régészeti és antropológiai elemzésének lehetőségeit taglalják. Kiemelhető érdekesség, hogy német templomok falától egyenlő távolságban újszülött és koraszülött csecsemők csontvázzai kerültek elő. A keresztleetlen gyermekeket ugyanis a templom erese alá temették, mintegy a tetőzetről lecsorgó víz megszentelő erejében bizakodva (Traufkinder). A temetkezések térbeli elrendezése ugyanakkor szociális különbségekre, a kora újkorban kiéleződő vallási megosztottságra utalhat. Külön figyelmet érdemelnek az ispotályok temetői, a ragályok és a háborús konfliktusok tömegsírhajói.

Bár a régészet a mindennapi élet anyagi körülményeit tudja elsősorban nyomon követni, szellemi áramlatok fizikai lenyomatainak feltérképezése sem lehetetlen általa. *Edgar Ring* tanulmánya a reformációnak a tárgykultúra régészeti módszerekkel is feltárható részére tett hatását mutatja be. Közismert, hogy 16. századi kályhacsempéken gyakran ábrázoltak grafikus előképek nyomán bibliai jeleneteket, protestáns fejedelmek és reformátorok arcmását. A cikkben a reformáció terjedését dokumentáló lüneburgi kályhacsempéket és siegburgi kőcserép kupákat mutat be a szerző. Kitér a kerámia falikutakra (Luther wittenbergi házának feltárásakor is került elő egy) és a ritka festett üveg poharakra is. Protestáns témájú képek már 1550 körül megjelennek az észak-német patríciusok háztartásaiban. Ezzel párhuzamosan főként kályhacsempéken és a terített asztalokon már a használati tárgyak reprezentatív szintjét is eléri a konfesszionalizáció.

Gerelyes Ibolya a közép-európai áttekintésben egzotikus színfoltként a magyarországi törökkori dzsámikról és temetőkről közöl tanulmányt. A régészeti módszerek vitathatatlan fontosságát igazolja, hogy a forrásokból ismert közel 100 dzsámiból mindössze nyolcnak áll több-kevesebb maradványa. A szerző áttekinti a nagyobb városokban használt dzsámikat, külön figyelmet fordítván arra, hogy ezeket a megszállók újonnan, vagy keresztény templom átalakításával építették-e.

A kora újkor számos hadügyi újítása a csatákat a terepen vizsgáló kutatók számára is sok új lehetőséget tartogat. *Arne Homann* cikkében áttekinti a közép-európai csatatérkutatás történetét. Bár a poltavai csata áldozatainak egy részét már 1911-ben exhumálták, az első valóban tudományos régészeti módszereket alkalmazó kora újkor csatatérkutatás a mohácsi csatamező tömegsírjainak feltárása volt e régióban. Nyugat-Európát megelőzve Lengyelország területén a lubiszewoi (1577), míg Ukrajnában a beresztcecskói (1651) harctér helyszíni kutatását végezték el, Nyugat-Európában a Kr. u. 9-ben lezajlott teutoburgi ütközet egyik helyszínének felderítése adott új lendületet a csatatér-kutatásnak. A fémkereső-eszközök elterjedése és a főként angolszász országokban kidolgozott metódusok az 1990-es évek második felétől e tudományág történetének új szakaszát hozták el. Táborhelyek rendszerint csak hosszabb, több hetes állomásozás esetén mutathatók ki leletanyag-sűrűsödések nyomán. A tábori körárok, latrina- és főzőgödrök azonban szerencsés esetekben rövid táborozások terepi nyomait is megőrizhették, míg az ismétlődő város-ostromok változatos, és egymástól nem egykönnyen elkülöníthető nyomokat hagyhattak maguk után. A kézi lőfegyverek általános elterjedése a 17. századtól lehetővé teszi a csatateretek puszkagolyó-eloszlási mintázatainak interpretációját is (így a lützeni csata (1632) helyszínén). A kora újkor végétől a szabványosított egyenruhák már a gombok és csatok eloszlási mintázatainak felhasználását is lehetővé teszik. A harci cselekmények áldozatainak tömegsírjai eltérő képet mutatnak: rendszere-

sen, szorosan fektetett testek (wittstocki csata, 1636) katonai tiszteletadást sugallnak, míg vadállatok és az elemek pusztításainak kitett maradványok a harcokat nagy késéssel követő, kegyeleti szempontokat figyelembe nem vevő takarításról tanúskodnak (alerheimi csata, 1645).

A Rügen szigete mellett húzódó, elsüllyesztett hajókból álló hajóakadályt az Északi Háború (1700–1721) során alakították ki a svédek. Az 1715-ből származó, közel 1 km hosszú akadályt *Mike Belasus* tanulmánya mutatja be. Az emlék egy részének régészeti feltárására megelőző leletmentő feltárás keretében került sor, mert az Északi Áramlat gázvezeték nyomvonala megbolygatta a területet. Légi régészeti és geofizikai módszerekkel, valamint merülésekkel mérték fel az építkezés környezetének régészeti jelenségeit. 2008–2009-ben végül sor került egy hajómaradvány teljes feltárására és kiemelésére is. Az Északi Háború több más azonosított hajóroncsa mellett a rügeni hajók kivételes lehetőséget biztosítanak egy rövid időszak és egy behatárolt terület hajóépítési technikájának nagyobb mintán történő tanulmányozására.

Néhány további tanulmány a XX. század régészetével foglalkozik. A legújabb kori régészet egyelőre a traumatikus időszakokra koncentrál: így az I. és II. világháború csatamezőinek, a koncentrációs és hadifogoly-táborok terepi vizsgálatának és feltárásának, valamint a II. világháború végén Tirolban állomásozó „kozák”-ok tárgyi emlékeinek is szenteltek tanulmányokat.

A *Technológia, ipar, modernizáció* címet viselő harmadik tematikai egységben is találunk a kora újkort (is) érintő közleményeket (*Technology, Industry, and Modernization*). *Andreas Heege* németalföldi, svájci és német területeket átfogó, nagyívű tanulmányában a fazekaskemencék fejlődését tekinti át a középkortól a 19. századig. A függőleges lángállású, antik eredetű kemencék mellett a 13. századtól terjedtek el a vízszintes lángállású, kereszthuzatos, igen magas hőfokukkal kőcserép égetésére is alkalmas kemencék, melyeknek regionális variánsait is ki lehetett mutatni. A kemence felfűtését szolgáló tüztér és a kiégetendő kerámiákat tartalmazó égetőtér mind tökéletesebb elkülönítése, a hő célzott irányításának szándéka jelöli ki e kemencék fejlődésének útját. Az egyes típusok közép-európai elterjedése a technológia-transzfer különféle típusaira mutat jól dokumentált példákat.

Ralf Kluttig-Altmann egy különös sziléziai cseréppipa-készítési eljárást ismertet. A holland és angliai előképek nyomán, de kezdetlegesebb eljárással, kézzel készített és két részből összeállított pipák a dohányzás elterjedésének hajnalán voltak népszerűek, de kevésbé kifizetődő előállításuk miatt a 17. század végére eltűntek, hogy átadják a helyüket a Nyugat-Európa-szerte elterjedt, formába nyomott pipáknak.

Korszakunkon túlmutatnak már az iparrégészet 19. századi példái: az essenai óriás Krupp-művek maradványainak feltárása és dokumentálása, illetve az alpesi Schmidsfelden apró üveghutájának kutatása a téma változatos léptékére hívja fel az olvasó figyelmét. A repülőroncsok az 1990-es évektől a modernkori régészet kedvelt témái közé tartoznak. A kötetben két ausztriai, hegyvidéken fennmaradt roncsról olvashatunk beszámolót.

Az utolsó tematikai egység (IV. *Landscapes and Cities in Change*) kezdő tanulmánya Michael Doneus és Thomas Kühnreiter tollából, vagyis inkább számítógépéből származik, és az egykori osztrák–magyar határ közelében, a Lajta-hegységben létesített St. Anna in der Wüste sarutlan karmelita kolostor módszertanilag kiemelkedő ismertetése. A tanulmányt elméleti bevezető indítja, mely az elméleti szociológiában kidolgozott strukturális-individualista megközelítést mutatja be. Eszerint, a helyszínválasztás több tényező által korlátozott racionális döntés eredménye, ezt a racionalitást azonban szinte lehetetlen felismerni a kontextus részletes elemzése nélkül. Az elméletet a gyakorlati tájregészetnek a lelőhelyre alkalmazott esettanulmánya követi, mely többek között kitér a korabeli nyomtatványokon célzatosan szív alakúnak ábrázolt kerítés valós szabálytalanságaira. Az elemzés bemutatja azt is, hogy a terepadottságok kihasználásának segítségével hogyan érvényesítették az épületek elhelyezésénél a láthatóság (azaz hogy az épület messziről látható legyen), illetve ezúttal inkább a láthatatlanság (azaz hogy az épület rejtve maradjon) szempontjait.

Paul Mitchell az abszolutizmus építészetét vizsgálja bécsi példák alapján. A középkori városerődítés bástyás erődde formálása, a császári udvar megújuló és kiépülő építészeti kerete, valamint az ellenreformáció korának kolostoralapításai gyökeresen átformálták a városképet. Bécs első török ostroma után azonnal hozzáfogtak bástyák építéséhez. Az 1540-es évekre már nagyrészt elkészült bástyás körítőfalhoz jellegzetes, nagy méretű téglákat alkalmaztak, melyeken az építéstörténet kutatásához fontos forrásként szolgáló bélyegeket is egyre gyakrabban helyeztek el. A 17. század elővédművei között említést érdemelnek a boltozott csatornákhöz hasonlító ellenaknak, melyek akár 100 m-es hosszúságban is készültek.

Mitchell tanulmányában megállapítja továbbá, hogy a Hofburg kiépítése III. Frigyes után I. Ferdinánd és utódai alatt vett új lendületet. Falkutatásokkal sikerült több helyen az eredeti színezés nyomára bukkanni, melyet a legutóbbi helyreállítás helyenként már figyelembe is vett. A különálló épületeket árkádos galériák kötötték össze, majd az üresen maradt térségeket a 17. század második felétől barokk épületekkel töltötték ki, melyek a Hofburg szellős, elegáns reneszánsz tereit és kertjeit szinte teljesen eltüntették. Az utóbbi évek épületkutatásai különösen a dendrokronológia alkalmazásával nyitottak új fejezeteket a Hofburg kutatásának történetében. A rezidencia mellett a vadász- és nyaralókastélyok, így Kaiserebersdorf és a bécsi Neugebäude kutatása is előrehaladt,

bár az eredmények közlése még várat magára. A 16–17. századi főnemes-ség városi házait kivétel nélkül lebontották vagy átépítették, így csak egy-egy későbbi házban fennmaradt épületmaradvány emlékeztet a második török ostrom előtti Bécsre. A 17–18. századi főúri palotákban többek között jégveremmel ellátott pincéket, esővízzel tisztított emésztőaknákat és a szolgák tetőtérben elhelyezett, fa osztófalakkal ellátott szobácskáit tárták fel régészeti-épülete régészeti módszerekkel. Az ellenreformáció szerzetesi megújulása nyomán középkori kolostorok gyökeres átalakítása mellett új komplexumok is megjelentek, melyek korábbi polgárházak területét vették igénybe.

Boroszló városának 16–18. századi lakókörnyezetét és életkörülményeit vizsgálja *Jerzy Piekalski* tanulmánya. Az Odera a város területén számos ágra bomlik, megtelepedésre alkalmas szigeteket és kiterjedt mocsarokat hozva létre. Ezt a bonyolult vízrajzi hálózatot alakította fokozatosan át a város népe. Mivel a térszín a folyó átlagszintje felett alig néhány méterrel fekszik, ezért egyrészt a város nagy része lápos, mocsaras volt, másrészt azonban a folyóból kiemelt vízzel a vízellátás aránylag könnyen volt megoldható. A középkori városfalak nyomvonala közé szorult, egyre népesebb kora újkori városban a sűrűn épített házak csak felfelé, illetve a csatornák és folyóágyak felé tudtak terjeszkedni a gazdasági udvar és a melléképületek kárára. Az életkörülmények így fokozatosan romlottak a zsúfoltság, a nedvesség és a hulladék elszállításának nehézségei miatt. A közvetlenül a csatornává alakuló folyóágyak mellé épült házakból a szemetet a tiltások ellenére a vízbe öntötték, a parton ásott emésztő-gödrök pedig tovább fertőzték a vizeket. A kora újkorban a hagyományos ásott kutak mellett a város vízvezetékrendszereinek jutott főszerep a vízellátásban. A három, egymástól függetlenül működő vízvezetékrendszer működése során a vízemelő kerekkel kiemelt vizet (a középkorban használt cserépcsövek helyett) hosszában átfúrt facsöveken vezették a közkutakba. A rendszer tömítettségének vas illesztőelemekkel történt javítása ellenére a csövön érkezett víz minősége az ásott kutaké alatt maradt. A zsúfoltsággal együtt járó egészségtelen körülményeknek végül a falöv elbontása, és az abroncsától megszabadult város területének gyors növekedése vetett véget a 19. században.

Szintén városi esettanulmány *Ralf Kluttig-Altmann* írása a szászországi Pirna városáról. A szabályos utcahálózatú telepített középkori város 1638–1639-ben súlyos károkat szenvedett a svéd ostrom során. A vastag pusztulási rétegek mellett számos, a 17. század első feléből származó lelet tanúskodik erről. A kerámia leletanyagban a 16. századtól a mázas áruk a meghatározóak, noha mázatlan fazekakat továbbra is használtak. A kőcserép áru más szászországi lelőhelyekhez viszonyítva alulreprezentált. A 18. századtól a kőcserép ásványvizes palackok jelzik a fogyasztók igényeinek növekedését. Az ásványvíz főként Csehországból, elsősorban Püßna és Eger városából érkezett. Két kályha rekonstrukcióját is lehe-

tővé tette egy, feltehetően az 1639-es ostromhoz köthető szemétdöbör. Míg az egyikhez párkányelemek, kerek öblű négyszögletes csempék, és építészeti keretbe foglalt figurális ábrázolások tartoztak, a másikat központos díszítésű négyzetes és fülkét imitáló téglalap alakú csempék alkották. Kereskedelmi kapcsolatokat jelez egy textilvég plombája Leisingből. Cseréppipák Drezdából, sőt Goudából, de Sziléziából is elérték várost. A szerző számos további leletípust ismertet a 19–20. századból is.

Tengerentúli kitekintést kapunk a kötet zárótanulmányától, *Rainer Schreg* és *Annette Zeischka-Kenzler* jóvoltából, akik az 1519–1671 között virágzó, a Csendes-óceán partján a legkorábbi spanyol városként számon tartott Panamá la Vieja német feltárásairól számolnak be. A panamai német részvétel lehetővé tette a túlontúl helyi keretek között űzött középkori és kora újkori régészet interkontinentális kitekintését, terepi eljárások, interpretációs metódusok kölcsönös megismerését és a kulturális változások összehasonlító szemléletű megközelítését. Geoelektromos mérésekkel sikerült fényt deríteni a földalatti romokra, míg a hagyományos rétegkövetéses feltárási mód trópusi talajokban különös nehézségekkel járt. A leletek kiértékelésénél a kerámiaáruk térbeli eloszlását vizsgálva szociális és etnikai különbségek kimutatására törekedtek. Az importált asztali áru a püspöki palota hulladékában nagyobb számban volt jelen. A kézzel formált „Criollo”-áru megjelenését vizsgálva azonban arra jutottak, hogy nem szociális, hanem funkcionális okok indokolhatják a megfigyelt előfordulásokat. A kulturális érintkezések nyomai érdekes következtetésekre adtak módot. Rajna-völgyi kőcserép is került a spanyol hajók gyomrából a tengeren túli városkába. A 16. század folyamán a spanyol importon túl a bennszülött és afrikai népesség által használt, fent említett kreol kerámia elterjedése mutatható ki. A katolikus vallás, valamint a helyi és afrikai hagyományok egymásra hatását a fügét mutató amulettek elterjedésében lehetett tetten érni. Az európai sztenderdeket amúgy sem mindig tartották be Ó-Panamában: a templomok és temetések hagyományos keleti tájolását például nem mindig követték. A városszerkezet vizsgálata során a fennmaradt korabeli térkép és a maradványok összevetése során kiderült, hogy a tervezett városszerkezet végül nem készült el. Ma a romváros képét természetesen az egyházi és világi kőépületek uralják. A régészeti feltárások beigazolták, hogy a gerendaépítmények egykor jóval gyakoribbak voltak. A szűk parti sávon a vízhiányt ciszternákkal, illetve rabszolgák által behozott ivóvízzel próbálták enyhíteni. A feltöltődő kikötő miatt a hajóknak hamarosan távolabbi szigeteknél kellett horgonyt vetniük, s az árut csónakokkal kellett kirakodni. A spanyolok a környezetrégészeti vizsgálatok szerint európai típusú földművelést és állattenyésztést próbáltak meghonosítani, ami azonban talajerózióhoz vezetett. Az eddigi eredmények külterjessé váló mezőgazdaságot és növekvő visszaerdősödést mutatnak a spanyol hódítás után. A tübingeni részvétel e tengerentúli projektben elsősorban metodikai újításokhoz vezetett a kulturális változások és az etnikai azonosítás lehetőségeinek témaköré-

ben. A gyarmatosítók kulturális adaptációjának sikerei és balsikerei tanulságul szolgálhatnak az újkor hajnalának közép-európai kutatói számára is.

A kötet tanulmányai eltérő mélységűek, de kivétel nélkül érdekes szempontokat fogalmaznak meg e fejlődő tudományterület egymástól nagyon különböző, ugyanakkor az interdiszciplinaritást semmiképpen sem nélkülöző résztémáiról. A maroknyi kora újkorral foglalkozó régész szakemberen kívül a tanulmányokat haszonnal forgathatják a korszak írott történelmét kutatók, valamint a téma iránt érdeklődő nagyközönség is.

* A recenzált kötetben „Historical Archaeology in Hungary” címmel jelent meg egy írás a recenzens tollából.

*Tomka Gábor**